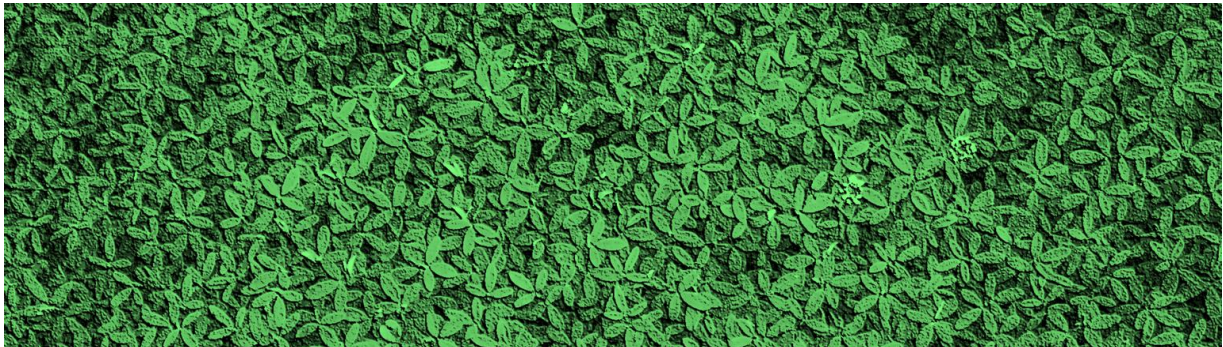

Religiøse spiseforskrifter i barnehagen. En kvalitativ undersøkelse om barnehagers strategier for tilpasning i møte med islamske spiseforskrifter

Andreassen, Bengt-Ove: Professor, UiT - Norges arktiske universitet, Norge. E-post:
bengt.ove.andreassen@uit.no

Øvrebø, Else Marie: Førsteamanuensis, UiT – Norges arktiske universitet, Norge. E-post:
else.m.ovrebo@uit.no

PEER REVIEWED ARTICLE, VOL. 16(1), p. 1-15, PUBLISHED 21TH OF AUGUST 2017

Sammendrag: Artikkelen baserer seg på kvalitative forskningsintervjuer med styreere og pedagogiske ledere om hvordan barnehager imøtekommer muslimske foreldres ønsker om tilpasning til islamske spiseforskrifter. Resultatet viser at barnehagen baserer seg på to hovedstrategier i sin tilpasning – enten å servere mat som alle kan spise, eller ulike typer mat der muslimske barn kan spise ett av alternativene. Artikkelen drøfter strategiene barnehagen velger i forhold til samarbeid med foreldre og hvordan begrunnelser dels er pragmatiske og dels er pedagogisk forankret.

Nøkkelord: religiøse spiseforskrifter, islam, mat, mangfold

Abstract: This article is based on qualitative research interviews with staff in Norwegian kindergartens and has a particular focus on how kindergartens meet Muslim parents' wish that the kindergartens adapts meals to Islam's regulations on food. The result shows that the kindergarten's strategies can be divided in two main strategies: Either to serve food that everyone can eat (also Muslim children), or to serve different types of food where Muslim children can eat one of the options. The article discusses strategies kindergartens choose in relation to cooperation with parents and how arguments are partly pragmatic and partly educational anchored.

Keywords: religious eating regulations, Islam, food, diversity

Innledning

Kulturelt og religiøst sammensatte barnehager i Norge er nå mer en normaltstand enn noe ekstraordinært. Statistisk sentralbyrå (SSB) oppgir at det i 2016 var 46 000 minoritetsspråklige barn i norske barnehager. Det utgjør 16 prosent av det totale antallet barn i barnehagen.¹ 79 prosent av minoritetsspråklige barn gikk i barnehage i 2016.² Tallene fra SSB viser at andelen minoritetsspråklige barn og barn med innvandrerbakgrunn har blitt større de siste årene. For barnehagene betyr dette at et språklig og kulturelt mangfold preger hverdagen. Det er også nærliggende å tenke at barnehager i større grad preges av religiøst mangfold, trass i at det ikke finnes tall på religiøs tilhørighet for barn i barnehagen.

På bakgrunn av den ovenfor skisserte utviklingen har vi gjennomført en undersøkelse om hvordan personalet i ulike barnehager har jobbet med kulturelt og religiøst mangfold når det handler om mat og måltidsituasjoner. Nærmere bestemt hvordan barnehager imøtekommer foreldres forventninger om at barnehagen skal legge til rette for at det som serveres av mat i barnehagen skal være i tråd med religiøse spiseforskrifter. Problemstillingen som danner grunnlag for denne artikkelen er:

Hvilke strategier velger personalet i barnehagen i møte med foreldres forventninger om tilpasning til religiøse spiseforskrifter?

Med denne problemstillingen ønsket vi å kartlegge de strategier personalet velger i hverdagen, og hvordan disse strategiene begrunnes.

Artikkelen baserer seg på intervjuer med styrere og pedagogiske ledere. Utgangspunktet var en undersøkelse som tok utgangspunkt i mat og måltidssituasjoner mer generelt, men med et ønske om å inkludere mer kulturelle og religiøse sider ved mat. Resultatet var likevel at alle intervjuene utelukkende kom til å handle om spiseforskrifter i islam. I arbeidet med denne artikkelen har vi derfor et særskilt fokus på hvordan barnehager imøtekommer muslimske foreldres ønsker om tilpasning til islamske spiseforskrifter. I analysen av intervjuene ser vi at «foreldres forventninger» refereres til av informantene, men vi har ingen undersøkelse blant foreldre som kan eksemplifisere disse forventningene. Det er med andre ord våre informanternes oppfatning av «foreldres forventninger» vi refererer til.

En forklaring på hvorfor barnehagene utelukkende trakk fram islam ligger i sammensetningen i de enkelte barnegruppene. Det gjenspeiler en samfunnsutvikling der et stadig økende antall har tilknytning til islam i Norge. Vi gjorde våre intervjuer i en bykommune i Nord-Norge, og i noen grad gjenspeiles innslaget innbyggere med muslimsk bakgrunn eller identitet utviklingen på landsbasis (Bratsvedal, 2016, s. 85-86).

Våre intervjuer kan ikke danne grunnlag for en generalisering om barnehager generelt. Vi mener likevel at undersøkelsen har en overføringsverdi som grunnlag for diskusjon og refleksjon på et overordnet profesjonsfaglig plan. Analysene av intervjuene viser i grove trekk at to strategier velges: enten å servere mat som alle kan spise, eller å differensiere det som barnehagen serverer i to valg, der ett er for de muslimske barna. Informantene framhever også viktigheten av kontakt med foreldrene, selv om det i intervjuene kom fram at det nødvendigvis ikke eksisterte et godt foreldresamarbeid om dette. Informantene peker også på egen manglende kompetanse på feltet. Disse hovedfunnene danner grunnlag for en prinsipiell drøfting som kan ha overføringsverdi og være bevisstgjørende for andre barnehager. Bernt Andreas Hennem og Solveig Østrem (2016, s. 28-29) løfter fram at barnehagen som profesjon må bygge på en heterogen kunnskapsbase. Det vil si at profesjonskunnskapen er satt

¹ Tallene er hentet fra Statistisk sentralbyrå: <https://www.ssb.no/barnehager/> [sist besøkt 24. april 2017].

² Tall fra Utdanningsdirektoratet: <https://www.udir.no/tall-og-forskning/finn-forskning/tema/barn-og-ansatte-bhg/minoritetsspraklige-barn/> [sist besøkt 24. april 2017].

sammen av elementer fra ulike vitenskapelige disipliner. Kulturelle og religiøse sider ved mat og måltider er et konkret eksempel på hvordan en slik heterogen kunnskapsbase er viktig for en god profesjonsutøvelse. Generell kunnskap om mat, måltidsituasjoner, kultur og religion føres sammen i en spisset tematikk om religiøse spiseforskrifter som personalet i barnehagen blir utfordret til å utvikle strategier for å imøtekomme.

Mangfold og flerkulturelle perspektiver i barnehagen

I faglitteraturen, rammeplaner og hos Utdanningsdirektoratet brukes ulike begreper for å karakterisere at barnegruppen i barnehagene i stadig større grad er sammensatt av barn med ulik kulturell, etnisk, språklig og religiøs bakgrunn. Det formuleres da at barnehagen preges av «mangfold» eller «flerkulturalitet». Mangfoldsbegrepet er kommet tydeligere inn i sentrale styringsdokumenter (f.eks. Meld. St. 6 (2012-2013) En helhetlig integreringspolitikk), og peker utover «det flerkulturelle» og «de minoritetsspråklige» ved også å omfatte kjønn, seksualitet, funksjonalitet og klasse (Røthing & Bjørnstad, 2015, s. 164). Røthing og Bjørnstad (2015, 164) kommenterer at fokusforskyvningen fra «det flerkulturelle» til «mangfold», også kan forstås som et grep for å inkludere maktkritiske perspektiver og slik setter fokus på majoritetsprivilegier og relasjoner mellom majoritet og minoritet.

Når mangfold som begrep kan romme kjønn, seksualitet, funksjonalitet og klasse, i tillegg til flerkulturalitet og flerspråklighet, krever det presiseringer. Det er derfor vanlig å se presiseringer som «det flerkulturelle mangfoldet» eller «språklig og kulturelt mangfold» (Lødding, 2015, s. 10 og 13), eller en presisering der mangfold i barnehagen knyttes til barn og/eller foreldre med «minoritetsspråklig bakgrunn» eller «annen språklig og kulturell bakgrunn enn norsk» (Gjervan, 2013, s. 103).³ Vi skal ikke gå inn i en omfattende begrepsdiskusjon i denne artikkelen, men heller vise til at det er disse begrepene beskrivelse av en sammensatt barnehage på det kulturelle og religiøse område som danner bakgrunnen for vår undersøkelse.

Vi støtter oss til Gert Biestas (2002) presiseringer og kritikk av mangfoldsbegrepet. Biesta diskuterer den individuelle forskjellighet som begrepet skal romme, og påpeker at det skal beskrive mennesker. Biestas vektlegger derfor at pedagogisk praksis handler om å anerkjenne det særegne i alle barn.

I en norsk kontekst har fagpersoner løftet fram at forskjellighet må bli sett på som en normaltilstand, og at det er tanker om hva som er «normalt» som må problematiseres, og ikke omvendt (Gjervan, Andersen & Bleka, 2007, s. 27). En viktig del av en flerkulturell kompetanse handler om refleksivitet. Personalets evne til å reflektere over hvordan egne holdninger og egen bakgrunn kan prege egen profesjonsutøvelse, vil være bevisstgjørende for hvordan man forholder seg til kulturelt mangfold i barnehagen. Kultur kan knyttes til verdier hos enkeltindividet, og vurderinger av hva som er viktig og mindre viktig vil derfor variere. For personalet i barnehagen handler det dermed om å møte og arbeide med kulturelt mangfold med utgangspunkt i barnehagens verdigrunnlag, slik det formuleres i barnehageloven og i rammeplanen. Ikke med utgangspunkt i personlige preferanser. Det kan resultere i en såkalt «problemorientert tilnærming» til det kulturelle mangfoldet (Hauge, 2014, s. 25; Gjervan et.al., 2007, s. 64).

³ I rammeplanen (fra 2011) kunne vi lese om «kulturelt mangfold», men der «mangfold» og «flerkulturelt» ble brukt på ulike måte. F.eks.: «Norge er blitt et flerkulturelt samfunn, der religiøst mangfold blir stadig mer tydelig» (Kunnskapsdepartementet, 2011, s. 11). I fagområdet kunst, kultur og kreativitet brukes «mangfold» helt løsrevet fra etnisitet, kultur eller religion: «Gjennom rike erfaringer med kunst, kultur og estetikk vil barn få et *mangfold* av muligheter for sansing, opplevelse (...)» (Kunnskapsdepartementet, 2011, s. 42, vår kursivering). Her brukes «mangfold» synonymt med «en rekke ulike muligheter». I faglitteraturen finner vi også eksempler der barnehagen beskrives som «mangfaldig» og at det krever en «flerkulturell didaktikk» (Brekke, 2014, s. 179).

I en «ressursorientert tilnærming» vil det kulturelle mangfoldet i stedet være en integrert del av barnehagens pedagogikk, innhold, planer og organisering (Hauge 2014, s. 33; Gjervan et.al., 2007, s. 60). Det vil si at kulturelt mangfold ses på som et utgangspunkt for læring i barnegruppen. En pedagogikk som beskriver barns kultur og religion som unntak fra «det normale», eller som skiller seg fra «vår» kultur, vil være et eksempel på en problemorientert tilnærming til kulturelt mangfold, og signalisere at det barnet krever at det gjøres ekstra tiltak (ibid.).

Mat og måltidsituasjoner i rammeplanen for barnehagen

Mat og måltider er en viktig del av hverdagen i barnehagen. I rammeplanen er det grunnleggende perspektivet på mat knyttet til ernæring, helse og å etablere sunne måltidsvaner. Sammenligner vi rammeplanen fra 2011 med den fra 2017, ser vi at dette er videreført og i noen grad forsterket. Blant annet er mat kommet inn i tittelen på fagområdet Kropp, bevegelse, mat og helse. Her vektlegges blant annet at barn også skal få innsikt i produksjon av mat, etablering av sunne matvaner og måltids glede (Lovdata, 2017). Det gjøres imidlertid ingen eksplisitt kobling mellom mat og kultur. Uttrykket «matkultur» brukes i andre deler av rammeplanen, men det gjøres ingen kobling mellom mat, kultur og religion. I fagområdet Nærmiljø og samfunn knyttes riktignok mattradisjoner til samisk kultur.

Mat og religion i barnehagen

I ulike religioner kan vi finne eksempler på mytisk mat, kultisk mat, amoralsk mat, livgivende mat, tillatt og forbudt mat, hellig mat og estetisk mat (Rothstein, 2016, s. 138). Dette handler om at mat, og ritualer knyttet til mat og måltider, kan knyttes til religiøs identitet. Hvordan det gjøres varierer ikke bare innenfor hver enkelt religion, men også mellom individer innenfor samme religiøse tradisjon. Hvordan mat vurderes og forstås varierer dermed mellom ulike kulturer (Lindboe, 2010, s. 87-89; Lindhardt, 2017, s.77).

Stilt overfor et ønske fra foreldre om at barnehagen overholder religiøse spiseforskrifter, er det ikke gitt hvilke strategier personalet bør legge til grunn. Siden oppfatninger om dette vil variere blant foreldre, er det selvsagt ikke slik at én strategi kan imøtekomme alle ønsker. Når det gjelder maten mer isolert, bør det være greit å ha en oversikt over mat som er *halal* (tillatt) og *haram* (forbudt). Noe vanskeligere er det når det gjelder tilsetningsstoffer i maten som er *haram* (jf. Eggen, 2000, s. 12ff). Når personalet vil imøtekomme foreldres ønsker om overholdelse av religiøse spiseforskrifter, setter det premisser for hvilke pedagogiske strategier som velges. Utfordringen vil blant annet være å ikke være for problemorientert om dette (Hauge, 2014, s. 25; Gjervan et.al., 2007, s. 64). Det kan signalisere at enkelte barn krever ekstraordinære tiltak, og framstår som en belastning for personalet. For personalet i barnehagen gir religiøse spiseforskrifter flere utfordringer, og et behov for en såkalt heterogen kunnskapsbase, slik Hennem og Østrem (2016, s. 28-29) har påpekt. Det krever kunnskaper om kulturelle og religiøse sider ved mat, pedagogiske strategier for å gjøre det til en del av måltids situasjonen i barnehagen, samt å etablere et godt foreldresamarbeid.

Tidligere forskning

I norsk barnehageforskning synes spørsmål om mangfold og kultur å være noe som har fått gradvis mer oppmerksomhet de siste årene, særlig spørsmål om flerspråklighet (jf. Gulbrandsen, Johansson & Nilsen, 2002; Borg, Kristiansen & Backe-Hansen, 2008). I faglitteraturen på barnehagefeltet har stadig flere bøker og artikler som tematiserer kulturelt mangfold, vist temaets aktualitet (jf. Zachrisen, 2015; Bakken & Solbuen (red.), 2016; Bergersen, 2016). Samtidig er det fremdeles nokså få empiriske arbeider og større undersøkelser om mangfold i barnehagen, som for eksempel Zachrisen (2013) og Andersen, Engen, Gitz-Johansen, Kristoffersen, Obel, Sand, & Zachrisen (2011).

I en landsomfattende survey fra 2011 (Andersen et al., 2011) vises det til at 94 % av pedagogiske ledere i undersøkelsen velger sanger, rim og regler fra norsk/lokal kultur som utgangspunkt for samvær med barn. Tilsvarende svarer 3 % at de velger sanger, rim og regler fra aktuelle minoritetskulturer. 48 % oppgir at de aldri bruker innhold fra minoritetskulturer i samspill med barnegruppen. I følge Andersen et al. (2011, s. 88) indikerer dette at mye av aktiviteten i barnehagen henter utgangspunkt i norsk/lokal kultur, og «dominerer som utgangspunkt for samspill mellom voksne og barn i grupper når den voksne velger innhold». Det betyr at det er små muligheter for gjenkjennelse for barn med minoritetsbakgrunn, og kan skape et stort gap mellom hva barna opplever hjemme og hva de opplever i barnehagen. En konsekvens kan være marginalisering av andre kulturelle uttrykk enn den norske eller lokale. Wenche Aasen og Britt Unni Wilhelmsen (2017, s. 27-30) viser i en gjennomgang av forskning på mat- og måltidsarbeid i barnehagen at dette er stadig mer framhevet som en viktig del av barnehagen. Mat og måltider knyttes både til ernæring og rutinesituasjoner, men settes i stadig større grad i forbindelse med det pedagogiske arbeidet i barnehagen. Forskingen fokuserer på hvordan måltids situasjonen gir en mulighet til læring og barns medvirkning på ulike måter. Sammenholdes Aasen og Wilhelmsens (2017) gjennomgang med undersøkelsene Sosial- og helsedirektoratet gjennomførte i perioden 2005 til 2012, viser det et stort fokus på mat og måltider i barnehagen. Der Sosial- og helsedirektoratet fokuserte på mat som ernæring, måltider og helse i barnehager, og kom med anbefalinger på bakgrunn av disse (jf. Sosial- og helsedirektoratet, 2005a, 2005b, 2007a, 2007b, 2012), er måltids situasjonens muligheter for læring noe som stadig større grad løftes fram av fagpersoner i barnehage og barnehagelærerutdanning (Ask, 2015, s. 41-43).

I Sosial- og helsedirektoratets undersøkelser vektlegges ikke kulturelle sider ved mat, som for eksempel religiøse spiseforskrifter. Det er imidlertid et fokus som er kommet mer fram i de siste årene (jf. Lindbo, 2010), mens det fremdeles er lite spisset forskning på kulturelle aspekter ved mat i barnehagen og minoritetsforeldres opplevelser av dette (Lindhardt 2017, s. 73). Lindhardts (2017, s.77) undersøkelse om hvordan foreldre med minoritetsbakgrunn forholdt seg til mat, måltidssituasjoner og offentlige ernæringsråd, er per i dag den eneste mer empirisk rettede undersøkelse om dette. Lindhardt viser at foreldrene ikke kjente til offentlige anbefalinger om ernæring, og at foreldrene hadde noe ulike oppfatninger av måltids situasjonen. Religiøse spiseforskrifter ser ikke ut til å ha vært tema i denne undersøkelsen. Vi har ikke funnet empirisk forskning på hvordan barnehagen og foreldre forholder seg til religiøse spiseforskrifter i praksis.⁴ Det sammenfaller med det faktum at andelen empirisk forskning som omhandler ulike sider ved religion i barnehagen fremdeles er liten (Krogstad & Hidle, 2015). Faglitteraturen som finnes om mat og religion i barnehagen preges per i dag av å være av generell og prinsipiell karakter (jf. Lindboe, 2010; Andreassen & Olsen, 2014).

Metode og utvalg

Problemstillingen som ble presentert innledningsvis retter oppmerksomheten mot de enkelte barnehagenes strategier i møte med foreldres ønsker om at barnehagen skal følge religiøse spiseforskrifter. Intervjuene er gjort med pedagogiske ledere eller styrere. Ti intervjuer ble gjennomført med både kommunale og private barnehager i våren 2014. Av disse sitter vi igjen med sju som vi kan legge til grunn for denne artikkelen. Barnehagene er anonymisert i artikkelen.

De som ble intervjuet fordelte seg på tre private barnehager og fire kommunale barnehager. Av de pedagogiske lederne var en på dispensasjon, og hadde ikke barnehagelærerutdanning. Spennet i

⁴ En nyansering av dette bildet er at det finnes enkelte mastergradsprosjekter som gir verdifulle innblikk i barnehagers praksis knyttet til mat og religion (Giæver, 2010; Landa, 2015; Masoud, 2009).

arbeidserfaring fra barnehage strekker seg fra et halvt års erfaring til 38 års erfaring som pedagogisk leder. De fleste hadde fem til ti års erfaring fra arbeid i barnehagen. Fordelingen av kjønn var seks kvinner og en mann.

I denne studien er det benyttet et kvalitativt, delvis strukturert forskningsintervju som induktiv metode (Ringdal, 2001, s. 13). Dette fordi hensikten var å utforske meningsinnholdet i et fenomen (forhold knyttet til mat og religion) slik det oppleves av respondenten i sin naturlige sammenheng (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 44; Malterud, 2008, s. 69). Intervjuguiden var halvstrukturert, med formulerte hovedspørsmål, hvor det var mulig å endre rekkefølgen av spørsmålsstillingen, samt formulere oppfølgingsspørsmål spontant. Intervjuanalysen ble gjennomført etter inspirasjon fra Malterud (2008, s. 130) og Kvale og Brinkmann (2009, s. 166) sine metoder for meningskategorisering av kvalitative data. Samtidig ønsket vi å holde fast ved enkelte tema fra intervjuguiden, men med en åpenhet om at nye meningskategorier kunne tre fram. Informantenes vurdering av egen kompetanse, samt konkrete kjennskap til religiøse spiseforskrifter, samt foreldresamarbeid, var noe vi ønsket å videreføre fra intervjuguiden over i analysen. Samtidig så vi tydelig hvordan andre meningsbærende elementer trådte fram i analysen av intervjuene. Parallellen mellom religiøse spiseforskrifter og allergi var noe flere av informantene selv trakk fram som meningsbærende i denne sammenhengen, og dermed nærliggende å la komme til uttrykk i drøftingen av materialet. Et annet interessant moment i arbeidet med analysen, var hvordan henvisninger til en offentlig diskurs om islam spilte inn i informantenes vurderinger.

Intervjuene baserte seg på en halvstrukturert intervjuguide som innleder med mer åpne spørsmål om mat og måltidsituasjoner, og gradvis retter mer fokus på religiøse spiseforskrifter. Informantene ble orientert om at vi ikke var ute etter deres personlige oppfatninger, men en redegjørelse og begrunnelse for de strategier den enkelte barnehage hadde valgt når det gjaldt tilpasning til religiøse spiseforskrifter. Det vil si strategier som personalet i barnehagen er forent om. Like fullt synes det som intervjuobjektene personlige synspunkter kommer til overflaten i enkelte av intervjuene når vi ber om begrunnelse for de valgene som er gjort i barnehagen. I etterkant ser vi, trass i våre presiseringer om å holde fokus på de strategiene som er utviklet i den enkelte barnehage, at begrunnelsene for de valgene som er gjort i barnehagene var farget av våre informanters personlige oppfatninger. En mer stringent metodisk tilnærming kunne derfor presisert at intervjuene primært kan si noe om styrere og pedagogiske leders oppfatninger av hvordan religiøse spiseforskrifter imøtekommes i de ulike barnehagene. Samtidig mener vi at den innledende delen av intervjuene som omhandler en redegjørelse for hvordan barnehagen faktisk jobber, gjenspeiler barnehagens strategi, og ikke den enkelte informants synspunkter.

Utvalget på sju barnehager kan synes lite. Vi mener like fullt at hovedmønstrene vi trekker fram, kan gjenspeile hvordan barnehager jobber. I streng forstand kan undersøkelsen bare antyde tendenser blant barnehagene i denne kommunen, og dermed ikke danne grunnlag for en generalisering. Samtidig kommer det fram valg av strategier og begrunnelser i barnehagenes arbeid med religiøse spiseforskrifter som vi mener kan knyttes til overordnede og prinsipielle sider ved praksisen i barnehagene. En diskusjon og refleksjon over disse overordnede og prinsipielle sidene mener vi kan ha relevans og overføringsverdi for andre barnehager. Vi tenker da i første rekke at kjennskap til hvordan barnehager jobber ulikt kan gi grunnlag for en refleksjon over egen praksis og kunne legge grunnlag for mer bevisste valg, og dermed kan bidra til en utvikling av og refleksjon over personalets profesjonalitet.

Resultat

De generelle rammene for barnehagene framsto svært ulikt. To barnehager hadde deltidsansatt kjøkkenassistent som tok seg av planlegging, innkjøp, tilberedning og etterarbeid. En av barnehagene hadde egen kokk. I de andre barnehagene hadde de pedagogiske lederne ansvaret for innkjøp av mat og tilrettelegging for måltider.

To av barnehagene i vår studie hadde ikke et system med ekstra matpenger. De øvrige barnehagene krevde mellom 250 og 400 kroner i matpenger utover oppholdsbetaling. Barnehagene som hadde ekstra matpenger var også de som har satt av ekstra ressurser til kokk eller assistent med ansvar for matlaging.

Foreldresamarbeid ble i intervjuene både pekt på som en ressurs og som en utfordring. I alle intervjuene ble foreldresamarbeid trukket fram av intervjuobjektene. Vi går nærmere inn på ulike synspunkter om foreldresamarbeid nedenfor.

Å servere en eller flere ulike typer mat

Vi kan grovt sett dele inn to strategier barnehagene velger når det gjelder å imøtekomme foreldrenes ønsker om å følge religiøse spiseforskrifter. En strategi er å servere mat som alle barna kan spise. Den andre er å servere to typer mat, der en av rettene (som regel varmretter) er et alternativ for muslimske barn.

I begrunnelsen for strategien om å servere mat som alle kan spise finner vi både pragmatiske og pedagogiske begrunnelser. Dette utsagnet er et eksempel på det vi har karakterisert som en pragmatisk begrunnelse:

«Barnehagen kjøper bare kyllingpølser og kyllingkjøttdeig, så slipper vi å lage ekstra. Barna er veldig obs på det selv hva de kan spise og ikke spise. Noen vil ha halal-kjøtt og da må de ha det med seg selv» (Informant 2).

Vi identifiserer dette som en pragmatisk begrunnelse fordi den knyttes til tidsbruk. Siden kyllingpølser og kyllingkjøttdeig er noe «alle» barn kan spise betyr det at personalet sparer tid ved å gjøre det på denne måten. En informant understreket uoppfordret at dersom noen foreldre hadde ønsket om at pølsene og kjøttdeigen måtte være *halal* i tillegg, så måtte de ha det med seg selv. På spørsmål om det hendte ofte, var svaret at det kravet fra barnehagen som regel førte til at foreldrene aksepterte kyllingpølser og kyllingkjøttdeig. Det viktige lot til å være at barnehagen ikke serverte mat som inneholdt svinekjøtt.

En av de andre barnehagene som valgte å servere en type mat framsto dette valget som mer gjennomtenkt og pedagogisk begrunnet. De viste også til at dette var noe som personalet hadde diskutert ved flere anledninger. En informant kom med et utfyllende svar på det generelle spørsmålet i intervjuguiden om hvordan barnehagen imøtekommer foreldres ønsker om å følge religiøse spiseforskrifter:

«Vi har flere muslimske barn i barnehagen, men har ikke fått henvendelser om at vi må ta spesielle hensyn i forhold til mat og religion bortsett fra å unngå svinekjøtt. Vi er likevel bevisste på å servere mat som alle kan spise og velger andre alternativer som f.eks. kylling eller lam i vi serverer til alle barna. I tillegg har vi heller ikke godteri med gelatin. I praksis får alle servert det samme. Eneste unntaket er til lunsj hver fredag de gangene det er kjøpt inn salami, men da har vi alltid annet kjøttpålegg i tillegg» (Informant 6).

I de utfyllende kommentarene til dette innledende utsagnet, forklarer den pedagogiske lederen at de ønsker at alle skal kunne delta i måltidene på like premisser. Ingen skal gjøres spesiell eller skille seg ut i måltidsituasjonen: «Vi vil ikke at noen skal trenge særbehandling og være «spesiell» sammenlignet med de andre i barnegruppa» (Informant 6).

Der informant 2 hadde en tydelig pragmatisk begrunnelse for sin strategi, knytter informant 6 sin strategi i større grad til en pedagogisk begrunnelse og et ønske om inkludering. En informant

inntok en mellomposisjon: «Vi har bare kyllingpølser til vanlig, men på tur har vi pølser som inneholder svinekjøtt» (Informant 4). Hva som egentlig lå bak denne strategien har vi ikke klart å få helt innsyn i, men i intervjuet for øvrig antydes det en blanding av ønske om inkludering og pragmatiske hensyn for innholdet i uttalelsen.

De andre informantene argumenterte i motsetning til informant 2 og 6 for å servere ulik type mat ved hvert måltid. Også her finnes ulike begrunnelser for denne strategien.

«Vi må ha alternative retter til muslimske barn. Vi lager kalkunpølser til alle barn i barnehagen. Men av og til lager en bare for muslimer» (Informant 4).

«Barna venner seg fort til at de får annen type mat. Ta for eksempel allergikere. Barna lærer veldig fort at dette kan ikke barnet spise. Vi snakker med barna om mat og religion, og hvorfor en muslim ikke kan spise leverpostei for eksempel» (Informant 1).

«Det er viktig å forsøke å møte foreldrenes ønsker. Vi tilbyr kalkunpølse, kyllingpølse eller lammepølse som kjøttpålegg eller vi lager varme pølser. Eller så har vi slikt kjøtt når vi lager varmrätter. Men vi serverer alltid vanlig pølse som har svinekjøtt. Det mener jeg er viktig. Vi kan ikke bare tilby kalkunpølse sånn at det blir slik at vi tilpasser oss til deres ønsker. Jeg er enig med ho danske statsministeren som sa at muslimene er jo kommet hit, og de kan jo ikke bestemme hva vi skal spise. Vi tar jo også hensyn til allergier, og kan tilpasse mat. Vi kjøper jo inn soyamelk eller rismelk hvis barn har allergier eller foreldrene ønsker det. I fjor (2012 eller 2013) var det et foreldrepar som krevde halalkjøtt. Faren til barnet kom i barnehagen, jeg tror mora snakka litt for dårlig norsk, og sa at mora hadde sagt at de kom til å ta ut barnet fra barnehagen dersom de ikke fikk halalkjøtt. Men det endra seg når vi sa det de hadde sagt i [navn på en annen barnehage], at de måtte ordne halalkjøtt selv. Da var det ikke så farlig» (Informant 5).

Blant barnehagene som differensierer maten de tilbyr barna finnes ulike begrunnelser for disse valgene. I utsagnene til informantene 3, 4 og 5 framsto det gjennomgående at muslimske barn krevde eller måtte ha alternativer. De har rett til tilpasninger og derfor må barnehagen gjøre det. I intervjuet med informant 3 var gjennomgangstonen at de muslimske barna ikke uten videre kunne spise «det vi har» [til rådighet] i barnehagen, men at en form for tilpasning måtte til.

Utdraget fra informant 5 viser en interessant begrunnelse, og er et eksempel på at denne pedagogiske lederens personlige oppfatninger kommer til syne. Poengteringen av «vi serverer alltid vanlig pølse som har svinekjøtt» kobles til en offentlig diskurs om islam og muslimer. Muslimer omtales som en homogen gruppe og stilles gjerne opp mot nasjonale eller kulturelle verdier (Døving, 2012; Jensen, 2003). I utsagnene til informant 5 framstår nærmest «vanlig pølse med svinekjøtt» som en symbol på det norske, og derfor viktig å fortsette å servere i barnehagen. Når dette kobles til et utsagn om at «de kan jo ikke bestemme hva vi skal spise», kan det eksemplifisere en form for problemorientert tilnærming som baserer seg på en idé om «oss» og «dem», slik det trekkes fram som begrunnelse for en pedagogisk praksis i barnehagen.

De barnehagene som bevisst velger å servere ulik type mat til barna begrunner det med at barn raskt lærer at ikke alle kan spise samme mat. I tillegg gjør flere av barnehagene et poeng av at barna også *bør* lære seg å forholde seg til dette, fordi det er slik samfunnet er. Fra en informant ble det uttalt at «[muslimske] Barn har grått fordi de ikke får spise leverpostei. Barnehagen kuttet likevel ikke ut leverpostei» (Informant 4).

Barnehagene synes å velge en av de to ovennevnte strategiene. Begrunnelsene er til dels sprikende, og for en stor del preget av hverdagspragmatikk og stereotypiske utsagn om islam og muslimer. Kun noen få barnehager synes å kunne forankre sin strategi i en pedagogisk tenkning om inkludering. Det interessante er at flere barnehager framstår som pedagogisk velbegrunnede, selv om de velger ulike strategier. Der en informant forteller at de ønsker å servere barna det samme, med henvisning til at de ønsker at noen skal framstå som spesiell eller stikke seg ut, argumenterer en

informant for at barn må lære seg til å forholde seg til forskjellighet. I tråd med Biestas (2002) presiseringer, bruker vi her forskjellighet istedenfor mangfold for å karakterisere barnehagens strategi, fordi begrunnelsen preges mer av tilpasning til forskjellighet enn en tanke om barnehagen som et inkluderende mangfold. I kun ett intervju brukte en informant begrepet mangfold, og da slik: «Vi får fram mangfoldet når vi av og til lager muslimsk mat til alle barna» (Informant 1).

Foreldresamarbeid

I intervjuene trakk alle barnehagelærerne fram viktigheten av foreldresamarbeid i forbindelse med tilpasning til religiøse spiseforskrifter. I intervjuene synes det særlig som det er det uformelle foreldresamarbeidet som danner grunnlag for informasjonsinnhenting, selv om flere av informantene peker på det formelle foreldresamarbeidet når de påpeker viktigheten av en god innkjøringssamtale (Glaser, 2013, s. 73). Andre informanter understreker at et godt foreldresamarbeid har gitt et viktig bidrag til personalets kunnskaper.

En informant tilkjenner erfaring med ulike vurderinger fra muslimske foreldre: «Vi har erfart at foreldrene har ulik forståelse om muslimske spiseregler» (Informant 1). Utsagnet viser, naturlig nok, at muslimske foreldre kan ha nokså ulike vurderinger av og på hvilken måte spiseforskrifter skal følges. Overraskende nok var dette det eneste utsagn som handlet om en forskjellighet i islamsk tradisjon. I intervjuene med de øvrige informantene ble det gjort generaliseringer av islam og muslimske foreldre som gjenspeilte en tanke om dette som en homogen gruppe. Her må vi imidlertid ta høyde for at dette har vært påvirket av spørsmålsformuleringer og tilnærming fra oss som intervjuere.

Foreldresamarbeidet om de religiøse spiseforskriftene synes uten tvil å bidratt til kompetanseheving i barnehagen. Det er fra foreldre de har blitt mer bevisst på at kalkunpølser nødvendigvis ikke er *halal*, og at tilsetningsstoffer i godteri og gele kan inneholde svin. Flere informanter opplever like fullt foreldresamarbeidet som utfordrende, mest på grunn av språklige vanskeligheter.

Allergi og spiseforskrifter – to sider av samme sak?

Informantene løftet alle fram at mat er en del av innkjøringssamtaler med nye foreldre, men de synes i hovedsak å handle om matallergier. Det er ikke nødvendigvis noe systematisk samarbeid med foreldre om religiøse spiseforskrifter etter innkjøringssamtalen. Tendensen synes heller å være at hensyn til religiøse spiseforskrifter tas opp i mer uformelle sammenhenger.

En gjennomgående tendens i intervjuene er at informantene oppfatter religiøse spiseforskrifter og allergi på samme måte. Spørsmålet er om dette helt uten videre er riktig å gjøre. Utsagn der tilpasning til muslimske spiseforskrifter sammenlignes med tilpasning til allergi og matintoleranse forekom i flere intervjuer. Barnehagene synes å trekke denne sammenligningen også i samtaler med barna, og for å gi eksempler på at det i noen tilfeller er slik at ikke alle kan spise samme mat. En av informantene (informant 7) oppfatter imidlertid allergier som vanskeligere enn tilpasninger til religiøse spiseforskrifter.

Når barnehagelærerne gjør en sammenligning mellom allergier og religiøse spiseforskrifter synes dette å gjenspeile en del av en «hverdagspragmatisme» som handler om rent praktiske tiltak. I prinsippet handler både allergi og religiøse spiseforskrifter om at noen barn ikke kan spise alle typer mat: Noe mat kan spises, annen mat kan ikke spises. For personalet i barnehagen handler dette om en tilpasning av mat. Allergier og matintoleranse synes også å være oppfattet mer alvorlig og vanskelig enn religiøse spiseforskrifter, fordi det kan føre til konkrete helsemessige konsekvenser, og i verste fall være svært alvorlig. Til sammenligning fører ikke religiøse spiseforskrifter til fysiske reaksjoner og har ikke de samme umiddelbare helsemessige konsekvensene.

Det er like fullt en prinsipiell forskjell mellom allergi og spiseforskrifter. En allergi er en fysiologisk reaksjon fordi immunforsvaret overreagerer, og er en tilstand som kan behandles med medisiner. Religiøse spiseforskrifter er et verdispørsmål som signaliserer en kulturell preferanse og identitet. En verdi, en kulturell preferanse, er samtidig noe som er lært. Har man lært at inntak av for eksempel svinekjøtt er noe urent og noe man ikke skal spise, kan også det skape et fysisk ubehag. Ikke desto mindre refererer religiøse spiseforskrifter til et symbolsk innhold, mens allergier refererer til en fysiologisk tilstand. I forlengelsen av dette er det et interessant prinsipielt spørsmål om barnehagens strategi med å kjøpe inn soya- og rismelk til barn med laktoseintoleranse, men ikke kjøpe inn *halal*-mat til muslimske barn, men forvente at foreldre ordner med *halal*-mat selv dersom det er viktig, er en prinsipielt akseptabel strategi. I vårt materiale er det liten tvil om at informantene uttrykker at allergier og matintoleranse er viktig å følge opp, og viktigere enn religiøse spiseforskrifter.

Personalets kompetanse

I intervjuene kommer det tydelig fram at kompetansen om religiøse spiseforskrifter i stor grad baserer seg på erfaringer fra samarbeid med foreldre. Vi antydte også ovenfor at noen av barnehagelærerne generaliserer på bakgrunn av samarbeid med noen få muslimske foreldre. En slik strategi kan være misledende med tanke på hvor ulike oppfatninger av religiøse spiseforskrifter og hvordan man skal forholde seg til islamsk tradisjon kan være (jf. Jensen, 2003; Ådna, 2015).

«Det er veldig lenge siden jeg tok utdanningen. Kan ikke huske at vi hadde noe om dette da. Det er erfaringer og samarbeid med foreldre som har gitt kunnskap om dette. Man må jo kunne noe om religion for å vite noe om dette. Men jeg usikker på hvor mye vi trenger å vite. Det er jo særlig det med svinekjøtt som er relevant her. Kristne spiser jo alt og forholder seg ikke til matforskrifter» (informant 6).

Samtidig som noen etterlyser mer spesifikk kompetanse på mat og religion, er det flere av barnehagene som har vært på kurs eller arrangert egne fagdager om mat og måltider. Disse har primært vært rettet mot ernæring og kostholdsrad, og ikke mot mat og religion (eller kultur). Informantene uttrykte alle at foreldre i dag har tydeligere forventninger knyttet til det som tilberedes og serveres i barnehagen enn for bare få år tilbake.

Oppsummering av funn

Resultatene viser at barnehagene har to ulike praksiser når det gjelder tilpasning til muslimske spiseforskrifter. De ulike strategiene har ulike begrunnelser, og der ingen av strategiene helt uten videre kan sies å være mer riktig enn den andre. Begrunnelsene har gode intensjoner. At alle skal spise det samme har en god intensjon om å unngå at noen systematisk skilles ut som annerledes. I barnehager der det er få – kanskje bare ett – muslimske barn, kan dette synes hensiktsmessig. I barnehager med større grupper av barn, kan servering av ulik mat i større grad gli inn som en normaltilstand uten at enkeltbarn identifiseres som forskjellig. Den andre strategien handler om å servere ulike typer mat, begrunnes med at barn bør lære å forholde seg til ulikhet. Når det er sagt, preges begrunnelsene i denne undersøkelsen av pragmatiske begrunnelser. De pedagogiske begrunnelsene som kan knyttes til integrering og potensialet for å lære barn å forholde seg til forskjellighet, kommer etter de mer pragmatisk orienterte begrunnelsene som viser til vanskelig tilgjengelighet av *halal*-mat og økonomi. Informantene som argumenterer for å servere ulik type mat til barnegruppen synes heller ikke å ha en pedagogisk forankret strategi for hvordan de bruker måltidsituasjoner til å samtale med barna om dette. Det synes isteden å være en implisitt oppfatning at servering av ulik type mat og enkle beskjeder om hvem som kan spise hva, er normen. Hvorvidt det begrunnes og samtales om med barna framstår mer tilfeldig.

Diskusjon

Hensikten med denne artikkelen var å belyse hvilke strategier personalet i barnehagen velger for å etterkomme foreldres ønsker om å overholde religiøse spiseforskrifter. I informantenes utsagn og vurderinger av ulike sider ved religiøse spiseforskrifter, kom ulike strategier fram. Vi vil først diskutere og problematisere de vurderingene som lå til grunn for personalets ulike strategier, før vi går inn på en diskusjon om foreldresamarbeid, parallellen mellom religiøse spiseforskrifter og allergi, og personalets kompetanse.

Å servere en eller flere ulike typer mat

I vårt materiale er det tydelig at en offentlig og problemorientert diskurs om islam (Lundby & Gresaker, 2015, s. 83-86) i enkelte tilfeller kommer til overflaten og påvirker begrunnelsene, og derfor også strategiene i seg selv. I forhold til dette må vi understreke at uttalelser fra informantene i vårt materiale ikke uten videre kan sies å representere barnehagens strategi eller øvrige personale.

I intervjuet der en av informantene holder fast ved, og løfter fram «vanlig pølse med svin», framstår ei slik pølse nærmest som et symbol på norske verdier og norsk kultur. Når dette også følges opp med spissformulert politikerretorikk hentet fra en mediediskurs om islam – «de skal ikke komme hit og si hva vi skal spise» - er det å betrakte som uheldig i en offentlig arena som skal gjenspeiles av inkludering og respekt. Samtidig sier det noe om at barnehagen er den del av, og påvirkes av, samfunnsutviklingen og offentlig debatt. I mangel på egne pedagogiske begrunnelser angående mat og religion, synes det nærliggende for barnehagene å ty til synspunkter fra den offentlige debatt.

Det varierer blant informantene om muslimske barn kan spise riktig i henhold til islam. Det var ingen barnehager som tilbød halalkjøtt. Tilgangen på halalkjøtt for de som måtte ønske det bør være naturlig i en barnehage. Alle barn skal spise mat som ivaretar deres kultur, noe som innebærer å ivareta foreldrenes interesse med hensyn til f.eks. å ha tilgang til halalkjøtt i barnehagen (Hauge, 2014, s. 40; Gjervan & Bleka, 2007). Når barnehagen ikke serverer halalkjøtt, kan det være at de ansatte ikke reflekterer over at de gjør en forskjellsbehandling mellom muslimske og ikke-muslimske barn (Landa, 2015, s. 31). Dette fordi barnehagen ikke sørger for at de muslimske barna får halalkjøtt, men foreldrene må ta dette med hjemmefra.

Foreldresamarbeid

Barnehagen er en møteplass for barn med ulik kulturell og religiøs bakgrunn. For å ivareta foreldrenes rettigheter, men også for å være en arena som foreldre kan være trygg på, bør tilrettelegging for at barn skal få praktisere sin religion når det gjelder spiseforskrifter være en naturlig del. Våre funn viser at det er utstrakt *kontakt* med foreldre, men lite *samarbeid* med foreldre om mat og religion. Selv om personalet kjenner til barnas bakgrunn, er det spørsmål om de nyttiggjør seg av denne kunnskapen ved å skaffe seg nok kunnskap til å legge til rette for spiseforskrifter og religion. Informantene svarer at de har barn i barnehagen fra muslimske familier, men sier at kjøkkenassistenten har all styringen med maten. Kjennskap til barns religiøse tilhørighet og kunnskap om mat og religion framstår nærmest som to ulike ting. Når muslimske foreldre får beskjed om å ta med halal mat selv, hvis de ønsker at deres barn kun skal spise det, kan det oppfattes som en avvisning av foreldrene. Informantene som viser til en slik praksis, sier at foreldrene da har akseptert mat som ikke nødvendigvis var halal. Dette sammenfaller med Zachrisons (2013, s. 228) diskusjon om majoritetskulturelt hegemoni i barnehagen, og hvordan det setter dagsorden i barnehagen. I sin kontakt med foreldre baserer personalet i barnehagen sine begrunnelser på majoritetskulturelle verdier som minoritetsforeldre ikke

nødvendigvis har innsyn i. Det gir mer begrensede muligheter for foreldre med minoritetsbakgrunn å komme med innspill og ønsker.

Informantene antydte en innledende usikkerhet i samarbeidet med foreldre med minoritetsbakgrunn, og sammenfaller med Gjervans (2013, s. 105) beskrivelser. Samtidig nevnte flere av informantene at deres primære læring når det gjaldt religion og mat kom fra foreldresamarbeid. Like fullt framsto dette foreldresamarbeidet som lite utviklet, og flere av informantene uttalte at det er utfordrende at muslimske foreldre har ulik forståelse av religiøse spiseforskrifter. Det ligger tilsynelatende en utfordring i å forholde seg til at menneskers forhold til tradisjoner kan variere. Som våre funn viser hadde de ansatte i noen barnehager bare en samtale med foreldrene ved oppstart og ikke noe samarbeid utover det. Om ansatte ikke har en åpen tilnærming i møte med foreldre, kan det føre til at barnehageansatte får en ren oppskriftsmessig forståelse av sin profesjon. Det er utfordrende fordi det krever både kunnskap og kultursensitivitet i møte med foreldre og barn som har minoritetsbakgrunn.

Allergi og spiseforskrifter

Informantene sammenlignet spiseforskrifter med matallergier, men det er ingen foreldre som har med «spesialmat» til sine barn som har matallergi. Stilt overfor allergier er det tydelig at personalet oppfatter det som sin oppgave å følge opp en tilrettelegging av mat. Et interessant trekk blant våre informanter, er at sammenligningen mellom religiøse spiseforskrifter og allergier gjerne brukes til å nedtone prioriteringen av tilpasning til religiøse spiseforskrifter. Giæver (2010, 2014) viser at mange foreldre følte seg usikre på om personalet i barnehagene tar forbudet mot svin alvorlig, når det er forankret i religion og ikke har fysiske, rent helsemessige årsaker. Det er liten tvil i vår undersøkelse at personalet anser allergier som viktigere å følge opp, fordi det har fysiske helsemessige sider. Samtidig oppgir en informant at det nødvendigvis ikke er enklere. Siden muslimske barn ikke får fysiske reaksjoner på å spise mat som ikke er halal, synes det å være en forventning blant flere av våre informanter om at foreldre bør ha en noe mer pragmatisk holdning til hva barna spiser i barnehagen. Ingen av informantene nevner at deres forventninger til foreldre, blant annet om at de eventuelt må ta med halalmat selv, kan knyttes til en form for press. Prinsipielt sett kan de praksisene som våre informanter forteller om forstås som et majoritetskulturelt press, og være uttrykk for en maktutøvelse. Foreldre gis lite eller ingen rom for påvirkning, og blir heller avvist av personalet. Den tilsynelatende aksepten fra foreldrene som informantene forteller om, illustrerer det fraværet av motstand mot det majoritetskulturelle hegemoniet, som Zachrisson (2013, s. 229) har løftet fram i sin forskning på lek.

Personalets kompetanse

Selv om barnehagelærerne i sin utdanning har hatt undervisning i religion, livssyn og etikk, og også noe om mat og ernæring, så har de nødvendigvis ikke tilegnet seg kompetanse om kulturelle sider ved mat (Øvrebø, 2017). Den heterogene kunnskapsbasen hos personalet i barnehagen som Hennem og Østrem (2016, s. 28-29) løfter fram, krever at kunnskaper fra ulike fagfelt må sys sammen i profesjonsutøvelsen. Å etablere en pedagogisk praksis i møte med foreldres ønsker om å overholde religiøse spiseforskrifter krever nettopp at kunnskaper om mat, ernæring og måltidsituasjoner med kulturelle og religiøse forståelser av mat føres sammen. Slik kunnskap må videre knyttes til pedagogisk arbeid knyttet til foreldresamarbeid og refleksjoner angående den pedagogiske praksisen i barnehagen. En manglende heterogen kunnskapsbase vil trolig også i større grad åpne for egne personlige oppfatninger mer enn pedagogisk forankret refleksjon.

I møte med minoritetsforeldre i barnehagen ligger også en etisk dimensjon i den pedagogiske praksisen. Vi har overfor vist til hvordan praksiser og tilbakemeldinger basert på majoritetskulturelle perspektiver kan skape avstand, og kanskje avmakt. Blant våre informanter var det ingen som trakk

inn mulige etiske implikasjoner i sin refleksjon over de strategier barnehagen valgte. En etisk refleksjon over egne strategier og valg, vil kunne utvikle bevissthet hvordan man møter andre mennesker og forskjellighet i barnehagen (jf. Hennum & Østrem, 2016, s. 42).

Avslutning

Vår intervjuundersøkelse viser at barnehager i kommunen i stor grad er preget av en pragmatisk tilnærming til tilpasninger til religiøse spiseforskrifter. Intervjuene preges av et fravær av fagspråk i begrunnelsene for de valg som barnehagen gjør. De to hovedstrategiene som barnehagene velger – servere en rett eller to – har gode intensjoner. De som velger å servere det samme til alle barna har i større grad en bevissthet om at dette skal fungere integrerende, mens barnehagene som velger en strategi om å servere ulik mat begrunner dette med at barna må lære seg å forholde seg til forskjellighet. Samtidig ser vi at en offentlig diskurs om islam ligger like under overflaten, og som kom særlig til syne i ett av intervjuene.

Å forholde seg til mangfold som forskjellighet (Biesta, 2002, s. 345) er å forholde seg til et mangfold av hvordan religiøse spiseforskrifter forstås i de ulike religiøse tradisjonene, men også innad i de ulike tradisjonene. For den videre utviklingen av faglitteraturen om kulturelt og religiøst mangfold i barnehagen, er utfordringen at spesifikk kunnskap om religion og mat settes inn i en mer heterogen kunnskapsbase.

Denne studien har noen styrker og svakheter som må tas hensyn til når dataene tolkes. En styrke ved studien er at artikkelen omhandler et tema som er lite omtalt i tidligere forskning. En svakhet ved studien er at få barnehager inngår i utvalget. Barnehagene er også geografisk lokalisert i kun en kommune. Undersøkelsen gir dermed strengt tatt kun innsikt i hvordan enkeltrepresentanter i utvalgte barnehager forholder seg til religiøse spiseforskrifter. Vi vil like fullt hevde at vår studie gir innblikk i strategier og begrunnelser som på visse områder kan ha overføringsverdi for refleksjon over pedagogisk praksis i andre barnehager. Refleksjon over mat, ernæring og måltidsituasjoner, og å knytte det til kulturelle og religiøse aspekter ved mat, vil kunne bidra til å utvikle refleksivitet og en heterogene kunnskapsbase blant barnehagepersonale.

Referanser

- Andersen, C.E., Engen, T. O., Gitz-Johansen, T., Kristoffersen, C., Obel, L., Sand, S. & Zachrisen, B. (2011). *Den flerkulturelle barnehagen i rurale områder: Nasjonal Surveyundersøkelse om minoritetsspråklige barn i barnehager utenfor de store byene*. Høgskolen i Hedmark.
- Andreassen, B.-O. & Olsen, T. A. (2014). *Religion, etikk og filosofi i barnehagen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ask, C. (2015). *Hverdagslæring i barnehagen – for både voksne og barn*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Biesta, G. (2002). Bildung and modernity: The future of *bildung* in a world of difference. *Studies in Philosophy and Education*, 21 (4-5), 343-352. <https://doi.org/10.1023/A:1019874106870>
- Borg, E., Kristiansen, I.H., & Bache-Hansen, E. (2008). Kvalitet og innhold i norske barnehager. En kunnskapsoversikt (No.6/08). Oslo: Nova - Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. <https://doi.org/10.7577/nova/rapporter/2008/6>
- Bratsvedal, J. R. (2016). Islam i Tromsø: En nordnorsk religion. *Din. Tidsskrift for religion og kultur*, (2), 79-99.

- Brekke, Ø. (2014). Danning i egne og andres rom. Religion, danning og didaktikk i den fleirkulturelle barnehagen. I S. Broström, T. Lafton & M.-A. Letnes (red.), *Barnehagedidaktikk. En dynamisk tilnærming* (s. 175-197). Bergen: Fagbokforlaget.
- Døving, C. A. (2012). The Hijab Debate in the Norwegian Press: Secular or Religious Arguments? *Journal of Religion in Europe*, 5 (2), 1-21. <https://doi.org/10.1163/187489212X639208>
- Eggen, N. (2000). *Islam og mat. En praktisk veiledning*. Oslo: DIIF.
- Giæver, K. (2010). "Jeg prøvde å fortelle at islam betyr fred" - en fenomenologisk studie av elleve norske muslimers møter med barnehager og skoler. Masteroppgave i barnehagepedagogikk. Oslo: Høgskolen i Oslo.
- Giæver, K. (2014). *Inkluderende språkfelleskap i barnehagen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Gjervan, M. (2013). Flerkulturelle perspektiver og foreldresamarbeid. I V. Glaser, *Foreldresamarbeid. Barnehagen i et mangfoldig samfunn* (s. 101-115). Oslo: Universitetsforlaget.
- Gjervan, M., Andersen, C. E., & Bleka, M. (2007). *Se mangfold!: Perspektiver på flerkulturelt arbeid i barnehagen*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Glaser, V. (2013). *Foreldresamarbeid. Barnehagen i et mangfoldig samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gulbrandsen, L., Johansson, J. E., & Nilsen, R. D. (2002). *Forskning om barnehager: En kunnskapsstatus*. Oslo: Norges Forskningsråd.
- Hauge, A. M. (2014). *Den fellekulturelle skolen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hennum, B. A. & Østrem, S. (2016). *Barnehagelæreren som profesjonsutøver*. Oslo: Cappelen Damm.
- Jensen, T. (2003). Mange muslimer, mange islamer. I M. Sheikh, F. Alev, B. Baig, & N. Malik (red.), *Islam i bevegelse* (s. 23-59). København: Akademisk forlag.
- Krogstad, K. & Hidle, K.-M. Walmann (2015). Høytidsmarkering i religiøst mangfoldige barnehager. *Tidsskrift for nordisk barnehageforskning*, 9 (6), 1-17. <https://doi.org/10.7577/nbf.1007>
- Kunnskapsdepartementet (2011). *Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver*. Oslo: Kunnskapsdepartementet.
- Kvale, S. (2001). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2009). *Interviews. Learning the craft of qualitative research interviewing*. 2nd ed. Los Angeles: SAGE.
- Landa, B. (2015). *Hvordan blir barns identitetsutvikling ivaretatt i barnehagens flerkulturelle mangfold?* Masteroppgave ved MHS. Universitetet i Stavanger.
- Lindboe, I. M. (2010). Kropp, tro og moral: Mat og måltider i barnehagens praksis. I B. U. Wilhelmsen & A. Holthe (red.), *Måltider og fysisk aktivitet i barnehagen* (s. 85-94). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lindhardt, E. M. (2017). Mat og måltider i fremtidens barnehage – et mangfoldsperspektiv. I B. U. Wilhelmsen (red.), *Mat- og måltidsaktiviteter i barnehagen* (s. 69-79). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lovdata (2017). Forskrift for rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver. <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2017-04-24-487> [sist besøkt 30. mai 2017].
- Lundby, K. & Gresaker, A. K. (2015). Religion i mediene – omstridt og oversett? I I. Furseth (red.), *Religionenes tilbakekomst i offentligheten? Religion, politikk, medier, stat og sivilsamfunn i Norge siden 1980-tallet* (s. 69-104). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lødding, B. (2015). *Mobilisering for mangfold*. Rapport nr. 4. Oslo: Nifu.
- Malterud, K. (2008). *Kvalitative metoder i medisinsk forskning: en innføring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Masoud, E. (2009). *Muslimske innvandrere i norsk skole*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.

- Meld. St. 6 (2012–2013). *En helhetlig integreringspolitikk. Mangfold og fellesskap*. Oslo: Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet.
- NOU 2010:7 (2010). *Mangfold og mestring*. Oslo: Departementenes servicesenter.
- Ringdal, K. (2001). *Enhet og mangfold. samfunnsvitenskapelig forskning og kvantitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Rothstein, M. (2016). Mave, magi og myte: mad, måltid og religionsproduksjon blant muslimer, kristne og jøder. I I. Adriansen, B. Buhl, I. Hellvik & B. Møller Knudsen (red.), *Mad og identiteter: Dansk madhistorie* (s. 138-150). Auning: Dansk Landbrugsmuseum.
- Røting, Å. & Bjørnstad, E. (2015). Kompetanse for mangfold. *Norsk pedagogisk tidsskrift* 99 (3-4), 163-167.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2005a). *Mat og måltider i barnehagen- en spørreundersøkelse blant styrere og pedagogiske ledere*. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2005b). *Norske anbefalinger for ernæring og fysisk aktivitet*. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2007a). *Retningslinjer for mat og måltider i barnehagen*. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2007b). *Stoda i det lokale folkehelsearbeidet*. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2012). *Mat og måltider i barnehagen- en spørreundersøkelse blant styrere og pedagogiske ledere*. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Zachrisen, B. (2013). *Interetniske møter i barnehagen. Vilkår for barns samhandling i lek*. Phd-avhandling. Stavanger: Universitetet i Stavanger.
- Zachrisen, B. (2015). *Like muligheter i lek? Interetniske møter i barnehagen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Øvrebø, E. M. (2017). What are student preschool teachers learning about diet in their education in Norway? *International Journal of Consumer Studies*, 41(1), 28-35.
<https://doi.org/10.1111/ijcs.12310>
- Ådna, G. M. (2015). Muslimske familier – noen kulturelle og religiøse eksempler. I E. Kipperberg (red.), *Når verden banker på. Nye utfordringer for profesjonsutøvelser* (s. 159-184). Bergen: Fagbokforlaget.
- Aasen, W. & Wilhelmsen, B. U. (2017). Mat- og måltidsaktiviteter i barnehagen. I B. U. Wilhelmsen (red.), *Mat og måltidsaktiviteter i barnehagen* (s. 23-34). Oslo: Universitetsforlaget.